

УДК 347.2/3

С.І. ШИМОН, канд. юрид. наук, доц., Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

МАЙНОВІ ПРАВА В СИСТЕМІ ОБ'ЄКТІВ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН ТА ЦИВІЛЬНОГО ОБОРОТУ

Ключові слова: *об'єкти цивільних правовідносин, об'єкти цивільного обороту, система об'єктів цивільних прав, майнові права*

Незалежно від того, що на законодавчому рівні майнові права визнано об'єктами цивільних правовідносин, у цивільно-правовій теорії питання про можливість визнання таких прав об'єктами донині оспорюється, авторитетні вчені висловлюють серйозні сумніви щодо цього. Слід відзначити, що ця проблема обговорюється переважно в російській цивілістиці (В.А. Белов, А.О. Рибалов, І.А. Полуяхтов, Л.А. Чеговадзе); у вітчизняній юридичній науці вона не дискутується – вчені обмежуються констатацією того факту, що одним з об'єктів цивільних прав є майнові права (О.В. Дзера, В.Д. Примаєв, Є.О. Харитонов, О.І. Харитонова тощо).

Деякі російські правознавці обґрунтовують своє критичне ставлення до майнових прав як об'єктів, посилаючись на розмежування цивільних правовідносин і цивільного обороту. Метою нашої праці є спроба довести, що для такого розмежування немає достатніх підстав, майнові права є об'єктом і цивільних правовідносин, і цивільного обороту й посідають в системі об'єктів самостійне місце.

Відомий правник В.А. Белов заперечує можливість визнання майнового права об'єктом цивільного правовідношення; вчений стверджує, що такими є виключно речі; а всі майнові права (в тому числі речові та зобов'язальні) як складова цивільного правовідношення є об'єктами цивільного обороту [1, с.76–77]. Аналогічну думку висловлює

А.О. Рибалов, який вбачає в такому розмежуванні особливий практичний сенс, а майнові права визнає єдиним об'єктом цивільного обороту [2, с.92]. Інший російський правознавець І.А. Полуяхтов розглядає цивільний оборот як юридичну форму економічного обороту, яка відображає процес переходу суб'єктивних цивільних прав учасників цивільних правовідносин; змістом цивільного обороту він вважає перехід суб'єктивних майнових прав від однієї особи до іншої [3, с.37–38].

В баченні цих науковців цивільний оборот є оборотом суб'єктивних цивільних прав, а не їх об'єктів майнового походження. Але при цьому В.А. Белов, наприклад, зазначає, що «оборот об'єктів цивільних правовідносин (цивільний оборот) – це сукупність випадків зміни носіїв суб'єктивних цивільних прав». Зауважимо, що таке тлумачення цивільного обороту врешті може призвести до висновку, що в цивільному обороті об'єкти знаходяться в статичності, а в динаміці перебувають самі суб'єкти. Проте важливішим видається інше, адже з цих слів випливає також і те, що цивільний оборот, за задумом вченого, – це *оборот об'єктів цивільних правовідносин* (курсив – С.Ш.). Проте у цій самій праці вчений зауважує, що об'єктом цивільного правовідношення є «будь-яка субстанція, яка має відповідне юридичне значення і не співпадає з його суб'єктами, змістом, а також не входить до кола підстав його динаміки». В таке визначення, за словами самого автора, вписується традиційне розуміння об'єкта, яке закріплене в цивільному законодавстві, з пануванням речової концепції [1, с.63]. Але ж із цього слідує висновок, що цивільний оборот як оборот об'єктів цивільних правовідносин є оборотом речей, грошей, цінних паперів, іншого майна, майнових прав. Таким чином, пропонуване вченими розмежування, в якому вони відокремлюють цивільний оборот з його об'єктами (суб'єктивними правами) від цивільного правовідношення з його власними об'єктами (речами та ін.) втрачає сенс.

На думку про правильність такого висновку наштовхує і спроба згаданого вченого ви-

вести нормативне визначення поняття цивільного обороту, який у цьому випадку пояснюється як «соціальне явище, що виражається в зміні стану приналежності – привласнювання одними особами та відчужуваності від інших осіб об'єктів цивільних прав (правовідносин)» [1, с.69]. Отже цивільний оборот вже розглядається як зміна стану приналежності об'єктів цивільних прав (правовідносин), тобто «зміна стану приналежності» речей, грошей, майнових прав тощо.

Похибка, на нашу думку, спричинена кількома чинниками. Передусім, це прагнення вчених наділити категорію «цивільний оборот» якостями статичного явища, яке є результатом «чогось», що вже відбулося; про це свідчать і самі словесні конструкції, використані вченими: «сукупність випадків» («совокупность случаев»), «зміна стану», тоді як очевидно, що слід говорити про «процес». Відтак, спроби відокремити об'єкти цивільного обороту і цивільного правовідношення виглядають штучними. До речі, інший зі згаданих вчених – І.А. Полуяхтов відзначає, що цивільний оборот є «*процесом* переходу суб'єктивних майнових прав учасників цивільних правовідносин, що ґрунтується на здійсненні причинно обумовлених розпорядчих юридичних вчинків, а стосовно речових договорів – розпорядчих односторонніх правочинів»; автор робить висновок, що цивільний оборот співпадає з цивільно-правовою категорією правонаступництва [3, с.38].

Зазначимо, що за такого підходу зі сфери цивільного обороту виключаються будь-які життєві реалії, як-от речі, гроші, цінні папери; якщо в цивільному обороті обертаються виключно права (явища ідеальні), то цивільний оборот також слід вважати категорією абстрактною, яка існує виключно в ідеальному світі. Цікаво й те, що В.А. Белов вважає «елементами цивільного обороту» купівлю-продаж, міну тощо та позначає їх терміном «випадки» («случаи»). Єдине, що може мати на увазі автор під «випадками купівлі-продажу тощо» як елементами «сукупності», якою є цивільний оборот, – це правочини (договори). Відтак,

цивільний оборот мав би вважатися сукупністю правочинів (договорів) з відчуження майна, передання його в користування тощо. Якщо виходити з такого уявлення, то ми неминуче дійшли б висновку, що цивільний оборот (як сукупність правочинів) є підставою виникнення цивільних правовідносин. Але ж позиції автора досліджуваної думки, цивільний оборот є радше наслідком, оскільки означає «зміну носіїв прав».

Важливо, щоб, досліджуючи категорію «цивільного обороту», ми не виходили за межі площини цивільного права, в якому купівля-продаж – це правовідносини, а не «випадки». Об'єктом таких правовідносин є речі (та майнові права), цього не заперечує й згаданий автор. Якщо правовідносини купівлі-продажу, міни тощо є елементами цивільного обороту, то об'єктами цивільного обороту є об'єкти купівлі продажу, міни тощо, тобто об'єкти цивільних правовідносин (речі, гроші, майнові права тощо). Такий висновок видається природним, адже цивільний оборот – це цивільні правовідносини, які опосередковують рух, обертання майнових цінностей (об'єктів) в суспільстві, відображають динаміку майнових відносин і регулюються нормами зобов'язального права.

Доцільно нагадати також, що певна група вчених притримуються думки, що виключно лише майнові права (враховуючи й право власності), а не речі, підлягають відчуженню й виступають об'єктами правовідносин [4, с.26; 5, с.19–37]. Такий підхід виділяє в якості єдиного об'єкта – суб'єктивні майнові права й усуває зі сфери об'єктів будь-які інші явища. Це спірна позиція, яка ґрунтується на моністичній теорії об'єкта і не відповідає усталеному погляду на об'єкти цивільних правовідносин як певну сукупність явищ, щодо яких можуть виникати цивільні права та обов'язки (плюралістична теорія об'єкта).

Більшість російських та українських вчених розглядають майнові права в системі об'єктів цивільних прав (правовідносин); а в працях А.С. Брітвіна, В.А. Лапача, А.Н. Лисенка, А.С. Яковлева та деяких інших правоз-

навців проблема майнових прав як об'єктів вивчається досить докладно.

В юридичній науці виділено дві течії, що сформувалися в поглядах на систему об'єктів: моністичну та плюралістичну. Нині, як відомо, переважає плюралістична, однак яскраво вираженою була й моністична тенденція теорії цивільно-правового об'єкта, яка відстоювала ідею єдності, визначаючи його виключно через якусь одну категорію. В межах моністичної теорії різні автори називали об'єктами цивільних прав різноманітні предмети і явища. Прихильники традиційних поглядів (більшість вчених) відстоювали думку, що єдиним об'єктом є річ, за що звинувачувалися опонентами у штучному звуженні кола об'єктів. До об'єктів цивільних прав відносили також сили [6, с.195–196], права [7, с.56], блага, осіб, дії осіб [8, с.585–590] тощо. Засновником моністичної теорії об'єкта вважається Я.М. Магазинер; досить ґрунтовно її обстоював свого часу О.С. Йоффе, однак згодом цей вчений погодився з думкою про множинність об'єктів цивільного правовідношення. Прибічників моністичної концепції серед вчених радянських часів було не так багато – С.Н. Братусь, Д.М. Генкін, Б.С. Никифоров та деякі інші.

З позиції авторів протилежної думки [9, с.48; 10, с.13–14], існує певна сукупність явищ, які є об'єктами цивільних правовідносин. Скажімо, В.М. Хвостов відносив до таких об'єктів: власну особистість, речі, інших осіб, їхні дії, продукти духовної творчості [11, с.105–107]. Плюралістичні теорії об'єкта правовідношення також розроблялися в юриспруденції радянської доби такими вченими, як М.М. Агарков, Н.Г. Александров, С.И. Вильнянский, М.В. Гордон, С.Ф. Кечекьян, О.А. Красавичков, И.Б. Новицький, В.И. Серебровський, Л.С. Явич тощо.

Плюралістична теорія об'єкта цивільних правовідносин панує не лише в науці, вона знайшла своє відображення в сучасних кодифікаціях, насамперед, у країнах СНД. Так, цивільний кодекс Російської Федерації у ст.128 визначає чіткий перелік об'єктів: речі,

включаючи гроші та цінні папери, інше майно, в тому числі майнові права, роботи і послуги, охоронювані результати інтелектуальної діяльності та прирівняні до них засоби індивідуалізації (інтелектуальна власність), нематеріальні блага.

Цивільний кодекс Казахстану у ст.115 також закріплює низку об'єктів цивільних прав: майно, особисті немайнові блага і права; до майнових благ віднесено: речі, гроші, у тому числі іноземна валюта, цінні папери, роботи, послуги, об'єктивовані результати творчої, інтелектуальної діяльності, фірмові найменування, товарні знаки, інші засоби індивідуалізації виробів, майнові права та інше майно. Окрему норму містить ЦК Литовської республіки (ст.1.97), в якому об'єктами визнано: речі, гроші та цінні папери, інше майно та майнові права, результати інтелектуальної діяльності, інформацію, дії та результати дій, а також інші економічні та моральні цінності. В діючому ЦК Латвійської республіки окремої норми для визначення саме «об'єктів» немає, оскільки всі об'єкти вважаються речами; речі поділяються на матеріальні та нематеріальні; до останніх віднесено всі можливі особисті, речові та зобов'язальні права, якщо вони є складовою частиною майна (ст.841).

Визначення місця майнових прав в системі об'єктів зумовлює потребу з'ясувати питання, що являє собою ця система, адже вона не може бути просто переліком певних явищ, які потрапляють у сферу дії норм цивільного права. Це потребує застосування системного підходу; в дослідженнях з правових проблем системний підхід не є визначальним, але є необхідним для вивчення складних структурованих утворень, адже дозволяє «привідкрити» невидимі з позиції правознавства зв'язки об'єкта досліджень [12, с.68].

Системний аналіз правових явищ є загальноприйнятим методологічним інструментом правознавства. Незалежно від того, як ми поглянемо на систему об'єктів як явище, необхідно визнати, що ця система віддзеркалює реальні, які існують в дійсності. Зважаючи на завдання нашої праці, не варто заглиблювати-

ся в проблему системи об'єктів як таку, вона висвітлена у спеціальних дослідженнях. Наше завдання – визначити контури цієї системи та місце майнових прав у ній.

Найґрунтовніше систему об'єктів цивільних прав дослідив російський правознавець В.А. Лапач. Цей вчений відзначає, що об'єкти цивільних прав являють собою ієрархічно структурно-впорядковане системне ціле, що наділене власною якістю і самостійністю стосовно його складових елементів. Автор розглядає систему об'єктів цивільних прав як необхідне, доцільне, структурно впорядковане відносно самостійне, гомоморфне системі цивільного права та об'єктивній дійсності об'єднання за змістовною підставою частин (правових цілей), які являють собою узагальнення юридично значимих ознак, властивостей та якостей предметів і явищ об'єктивної і правової дійсності, які виступають у якості об'єктів суб'єктивних прав і матеріальних об'єктів правових відносин [13, с.200, 205]. Зазначимо, що специфіка поглядів цього науковця полягає в тому, що він виключає з числа об'єктів ті блага, які не наділені ознакою оборотоздатності (особисті немайнові блага та ін.) і відносить до цієї системи лише майнові блага та «нематеріальні блага, пов'язані з майном». Системний характер правової моделі «об'єктної дійсності», на думку вченого, виявляється, передусім, у тому, що вона обіймає весь можливий спектр реалій, з приводу яких складаються відносини предмета цивільно-правового регулювання на даному етапі соціально-економічного розвитку суспільства.

Системність сукупності об'єктів виявляється в кількох аспектах. По-перше, їй притаманна самостійність, яка полягає в тому, що вона інтегрує в собі весь регулятивний потенціал окремих видів об'єктів, створюючи загальну передумову існування та реалізації суб'єктивних цивільних прав; жоден окремо взятий об'єкт такою якістю не наділений. В.А. Лапач називає цю властивість системи об'єктів «загальною об'єктною передумовою правоздатності» фізичних та юридичних осіб. По-друге, ця система здатна до самоперефор-

мування – перерозподілу змістовного та функціонального навантаження серед своїх складових частин. Так, у разі, коли виявилася недостатність нормативних правових засобів для адекватної характеристики існуючих об'єктних явищ (енергетичних ресурсів і подібних), система самостійно компенсувала це, підвівши такі об'єкти в цілях обороту під поняття речей через критерій «товарності». Потретьє, вона здатна до самоорганізації; так, в межах сукупності об'єктів (як системи) утворюються нові елементи, встановлюються нові взаємозв'язки, перерозподіляється навантаження між старими й новими елементами [13, с.209–210].

ЦК України у ст.177 називає об'єкти цивільних прав у такій послідовності: речі, у тому числі гроші та цінні папери, інше майно, майнові права, результати робіт, послуги, результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформація, а також інші *матеріальні* і *нематеріальні* блага. З аналізу цієї правової норми, а також ст.190 ЦК України, яка визначає поняття і склад майна, можна дійти висновку, що законодавець прагне навести об'єкти у взаємозв'язку та логічній послідовності, формуючи певну впорядковану систему. Так, найзагальнішим є поняття «об'єкта» цивільних прав, яке виступає родовим; видові поняття об'єктів представлені: *матеріальними* та *нематеріальними* благами.

Важливо, що законодавець, позначаючи види об'єктів, використовує саме терміни «матеріальні» та «нематеріальні», а не «майнові» та «немайнові» блага. За такого підходу речі та майнові права виявляються в різних видових категоріях об'єктів (матеріальній та нематеріальній). Зважаючи на те, що «майновість» (майновий характер) блага означає можливість його адекватної грошової оцінки, за критерієм *майновості* вказана сукупність явищ розподілялася б інакше, – майнові права виявилися б в одному видовому переліку з речами.

Отже до *матеріальних* об'єктів належать речі, в тому числі гроші, цінні папери, інші речі, а також інші матеріальні блага; очевид-

но, що всі вони є речами; всі речі є майном, отже всі ці об'єкти є *майновими*.

До *нематеріальних* об'єктів належить більш різноманітна сукупність: майнові права, результати робіт, послуги, результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформація, інші нематеріальні блага. В цій сукупності можна виділити два підвиди об'єктів: *майнові* (майнові права, результати робіт, послуги) та *немайнові* (інформація, результати інтелектуальної, творчої діяльності, інші нематеріальні блага, в тому числі особисті немайнові блага).

Підсумовуючи зазначимо, що для цивільного права має значення поділ системи об'єктів за критерієм «матеріальності» (матеріалізованості), бо він дозволяє визначити, на які з них можливо поширити режим речей і застосовувати класичні правові конструкції речового та зобов'язального права. Диференціація ж об'єктів за критерієм «майновості» слугує окресленню кола тих благ, які наділені ознаками оборотоздатності. Завершеність структуризації системи об'єктів вимагає використання обох цих критеріїв. В той же час, важливим є питання, який критерій буде покладено в основу видового поділу, а який – в основу поділу на підвиди. Враховуючи те, що закон визнає майнові права речами (ст.190), отже поширює на них правовий режим речей, можна дійти висновку, що речі та майнові права повинні належати до одного виду об'єктів. Отже в основу видового поділу має бути покладено критерій «майновості» блага.

Внаслідок поділу за цим критерієм система об'єктів цивільних правовідносин може бути представлена в такому вигляді: *майнові* об'єкти (можуть бути адекватно оцінені в грошах) та *немайнові* об'єкти (не мають еквівалентної грошової оцінки: особисті немайнові блага, інформація, результати інтелектуальної діяльності); *немайнові* об'єкти є *нематеріальними*; майнові об'єкти поділяються на *майнові матеріальні* (речі) та *майнові нематеріальні* (майнові права, роботи, послуги); *майнові матеріальні* входять до складу майна; *майнові нематеріальні* об'єкти поділяються на: а) такі, що *входять* до складу майна (*майнові права*); б) такі, що *не входять*

до складу майна (роботи і послуги). Приналежність того чи іншого блага до певного сектору в системі об'єктів не визначає характер прав, які можуть виникати щодо нього; це визначається специфікою кожного окремо взятого елемента (об'єкта). Отже, *майнові права* в системі об'єктів належать до підсистеми *майнових* благ (є видом майнових об'єктів), до групи *майнових нематеріальних* об'єктів, які *входять* до складу *майна*, іншими словами, майнові права є *майновими нематеріальними об'єктами*, що *входять* до складу *майна*.

Зі щойно визначених складових частин системної цілісності, що має назву «система об'єктів цивільних прав», можна визначити, що вони піддаються впорядкуванню за певними критеріями (матеріалізованості та майнового характеру). В основу поділу об'єктів на види слід покласти критерій майновості. Тому формулювання ст.177 ЦК України доцільно було б подати у такому вигляді: «Об'єктами цивільних прав є речі (в тому числі, гроші, цінні папери, інші речі), майнові права, роботи, послуги, результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформація, інші немайнові блага».

Визначення місця майнових прав у системі об'єктів слугує підґрунтям для подальших наукових розвідок у проблемі майнових прав як об'єктів цивільних правовідносин. Зокрема, теоретичне та практичне значення має дослідження питань, пов'язаних із відчуженням майнових прав, як-от продаж права оренди, продаж права вимоги, застава майнових прав та інші питання, пов'язані з обігом майнових прав у цивільному обороті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Белов В. А. Объект субъективного гражданского права, объект гражданского правоотношения и объект гражданского оборота: содержание и соотношение понятий / В. А. Белов // Объекты гражданского оборота : сб. ст. – М. : Статут, 2007. – С. 6–77.

2. Рыбалов А. Л. Экономические блага и гражданский оборот / А. О. Рыбалов // Объекты гражданского оборота : сб. ст. – М. : Статут, 2007. – С. 78–94.

3. Полуяхтов И. А. Гражданский оборот имущественных прав: дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.03 / Полуяхтов И. А. – Екатеринбург, 2002. – 183 с.

4. Красавчиков О. А. Советский гражданский оборот / О. А. Красавчиков // Вопросы гражданского, трудового права и гражданского процесса. Ученые записки Свердловск. юрид. ин-та. – М. : Госюриздат, 1957.– Т. 5. – С. 3–27.

5. Туктаров Ю. Е. Абстрактная модель передачи права собственности на движимые вещи / Ю. Е. Туктаров // Вестник Высшего Арбитражного Суда Российской Федерации. – М., 2006. – № 8. – С. 19–37.

6. Лекции по общей теории права / Н. М. Коркунов ; предисл.: И. Ю. Козлихин. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003. – 430 с.

7. Саватье Р. Теория обязательства. Юридический и экономический очерк / Р. Саватье ; пер. и вступ. ст.: Халфина Р. О. ; пер. с фр. – М. : Прогресс, 1972. – 440 с.

8. Иоффе О. С. Правоотношение по советскому гражданскому праву / О. С. Иоффе // Избранные труды по гражданскому праву /

редкол.: Ем В. С., Козлова Н. В., Корнеев С. М., Кулагина Е. В., Панкратов П. А., Суханов Е. А. (предисл.). – М. : Статут, 2000. – 777 с.

9. Валеев М. М. Вещи как объекты гражданских правоотношений: дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.03 / Валеев М. М. – Екатеринбург, 2003. – 215 с.

10. Яковлев А. С. Имущественные права как объекты гражданских правоотношений : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : 12.00.03 / А. С. Яковлев. – Воронеж, 2003. – 16 с.

11. Хвостов В. М. Система римского права. Общая часть : конспект лекций / В. М. Хвостов ; ред.: А. Э. Вормс. – 4-е изд. – М. : Тип. Вильде, 1908. – 476 с.

12. Хохлов В. А. Ответственность за нарушение договора по гражданскому праву / В. А. Хохлов. – Тольятти : Волжск. ун-т им. В. Н. Татищева, 1997. – 320 с.

13. Лапач В. А. Система объектов гражданских прав в законодательстве России: дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.03 / Лапач В. А. – Ростов н/Д, 2002. – 537 с.

Шимон С. І. Майнові права в системі об'єктів цивільних правовідносин та цивільного обороту / С. І. Шимон // Форум права. – 2011. – № 4. – С. 841–846 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2011-4/11scitco.pdf>

Оспорується запропоноване в цивілістиці розмежування об'єктів цивільних правовідносин та об'єктів цивільного обороту й обґрунтовується думка про тотожність цих понять. Доводиться, що сукупність об'єктів має властивості системного утворення та здійснює структурування системи об'єктів цивільних прав за критеріями «матеріалізованості» та «майновості».

Шимон С.И. Имущественные права в системе объектов гражданских правоотношений и гражданского оборота

Оспаривается рассматриваемое в цивилистике разграничение объектов гражданских правоотношений и объектов гражданского оборота и обосновывается мнение об их тождестве. Доказывается, что совокупность объектов наделена свойствами системного образования и проводит структуризацию системы объектов гражданских прав по критериям «материализованности» и «имущественности».

Shymon S.I. Property Rights in the System of Objects of Civil Legal Relationships and Civil Turnover

Presented work contests demarcation of civil legal relations and objects of civil turnover that are considered in civil law, and also their identity is justified. Author determines that a set of objects is the system formation that conducts structuring of the system of objects of civil rights according to «materiality» and «property» features. objects is the system formation that conducts structuring of the system of objects of civil rights according to «materiality» and «property» features.